

पांच संगीतिका

१९५५
म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय काव्य
सं. नं. १३०६

१३०६

काव्य

REFBK-0008723

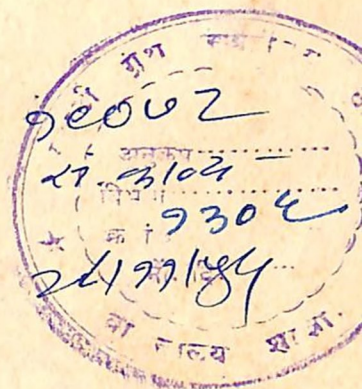
REFBK-0008723

अनुक्रम
विषय
क्रमांक
नं. दि.

गीलकंठ दंडेकर

मंडार

सेन १९५५

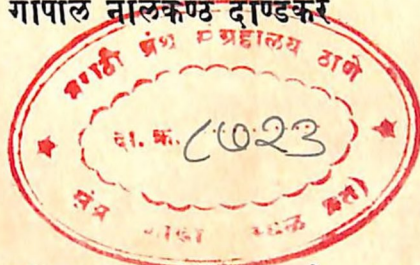
पांच संगीतिका

REFBK-0008723

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

किंमत एक रुपया आठ आणे

व्ही न स प्र का श न : पु र्णे २

आवृत्ति पाहिली १९५५.

सर्वाधिकार प्रकाशकांचे स्वाधीन

प्रकाशक

स. कृ. पाध्ये

व्हीनस प्राकशन

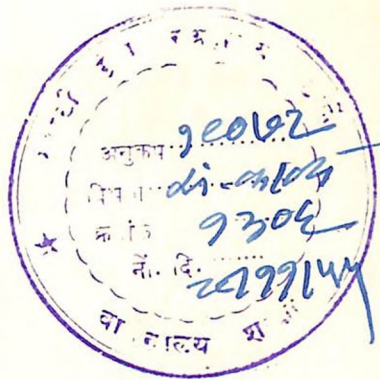
४१० शनवार पेठ : पुणे २

मुद्रक

दामोदर त्र्यंबक जोशी

व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस

१०२६ सदाशिव : पुणे २

माझ्या मानसींची राधा
होती शोधित आकार
ताई तुझिया रूपानें
झाली सगुण साकार
वाटे राधेच्या कुशींत
मूल होऊन शिरावें
हारपावा देहभाव
गंधरूपानें उरावें
गोपालदा

रंगभूमीवर या संगीतिकांचे प्रयोग करण्यापूर्वी लेखकाची
लेखी अनुमति मिळविणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

श्री. दांडेकरांचा व माझा परिचय होऊन एक तप झालें. माझ्या मुलांना हिंदी शिकवीत असतांना आपल्या अस्खलित पण मधुर वाणीनें ते त्यांना मंत्रमुग्ध करीत असत. मध्यंतरीं अनेक घडामोडी झाल्या. परंतु त्यांचा एक क्रम अजूनहि चालू आहे. तो असा—कांहीं नवीन लिहिलें कीं, तें मला वाचून दाखवायचें, अगर पाठ असलेलें म्हणून दाखवायचें ! एके दिवशीं दुपारीं ते अकस्मात् आले, आणि मला त्यांनीं आपली “यशोधरा” ऐकविली. माझ्यावर तिचा फार परिणाम झाला. मीं ती स्वतःशीं वाचायला मागून घेतली. दुसऱ्या दिवशीं मी त्यांना म्हणालों, “ही कुठें तरी बसविली पाहिजे ?” “बसवीत आहोंत. तुम्ही येतां का पाहायला ? तुमचें साहाय्य मिळेल तर फार छान होईल.” “चला, निघूं याच.” आम्ही शनवारांतल्या होळकर वाड्यांतील मुलींच्या हायस्कुलांत आलों. संगीतशिक्षक श्री. मारुलकर परिचयाचेच असल्यानें मलाहि संकोच वाटला नाहीं. तालमीला सुरुवात झाली. दांडेकर, मी व मारुलकर रोज तालमी घेऊं लागलों. मुलींनीं परिश्रमांची शर्थ केली. मला रंगीत तालीम पाहून समाधान वाटलें. प्रत्यक्ष प्रयोगहि परिणामकारक झाल्याचें कळलें. नंतर यशोधरा आम्हीं (दांडेकर, सं. दि. गोळवलकर व मीं) मुंबई रेडियोवर ध्वनिमुद्रित केली. श्री. कृष्णराव दीक्षितांना ती फार आवडली व रेडियो—श्रोत्यांकडूनहि आवडल्याचीं पत्रें आलीं. अर्थात् दांडेकरांनीं रेडियोला योग्य व जरूर ते फेरफार केले होते व श्री. गोळवलकरांची संगीतरचनाहि अत्यंत यथातथ्य व रसपरिपोषक झाली होती. दांडेकरांची रचना सोपी, सुबोध व रसाळ असल्यानें श्रोत्यांच्या मनावर ऐकतां ऐकतांच कसलाहि ताण न पडता परिणाम होतो, असा माझा अनुभव आहे. माझ्याप्रमाणेंच या संगीतिका वाचणारांना, पाहणारांना व ऐकणारांना हा प्रत्यय येईल असा मला विश्वास आहे. मराठी भाषेंत कै. किलोस्कर, देवलां-प्रमाणें श्री. मर्देकर, टेंब्रे, रांगणेकर, दांडेकरादि लेखकांनीं संगीतिका लिहून त्यांचे प्रयोग केले, याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणें उचित आहे.

हें झालें लेखकासंबंधानें. परंतु या संगीतिका बसविणारांवर व त्यांत भाग घेणारांवर त्या परिणामकारक करण्याची फार मोठी जबाबदारी असते,

हैं मला आवर्जून सांगायचें आहे. यथातथ्य, रसानुकूल, पण सोपी स्वररचना जशी संगीतरचनाकारानें करायला हवी, तशीच ती स्पष्ट, पण सार्थ शब्दोच्चारांसह मधुर कंठानें गाऊन प्रेक्षकांतील शेवटच्या रांगेपर्यंत पोचविण्याचें कार्य गायक-नटांचें आहे. याकरितां ध्यावेत तितके कष्ट व परिश्रम थोडेच असतात ! गळा कमवावा लागतो, वाणी शुद्ध करावी लागते. मायक्रोफोनच्या साहाय्याशिवाय जुन्या कृष्णराव गोरे, चितोबा गुरव, ब्रोडसांप्रमाणेंच ही दुहेरी साधना करायची असते. पाठांतराचा प्रयास केशवराव भोसले व गडकऱ्यांप्रमाणें करणारांनीं, तसेंच कृष्णराव गोरे, केशवराव भोसले, चितोबा, गणपतराव ब्रोडसांप्रमाणें मेहनतीनें गळे कमावणारांनींच संगीतिकेंत उडी घालावी. पानाचा तोबरा तोंडांत मरून घोबड्या वाणीनें व कोत्या गळ्यानें गाणाऱ्या गवाळ्यांनीं या भानगडींत पडूं नये असा स्पष्ट इशारा देणें प्राप्त आहे !

हा नवा प्रकार वर्तवायचा म्हणजे प्रसंगानुकूल पार्श्वभूमि निर्माण करण्याची, परिणामकारक प्रकाशयोजना करण्याची फार आवश्यकता आहे. तसेंच जरूर तेवढ्या वादनकारांना आंत ठेवून घोटून बसविलेलें संगीत गायकांची गळचेपी न करतां वाजलें गेलें पाहिजे. संगीतिकेचें वातावरण विघडेल अशीं वाद्यें नसावीत. तमाशांतील गायक अतिशय थोड्या साथीवर लावण्या म्हणतात, तो आदर्श ठेवावा. छंदोबद्ध भाषणांमागील पोषक संगीत खरोखरीचें “ पार्श्व ” असावें, गोंगाट नसावा. पण सांगावें तेवढें थोडेंच आहे !

दांडेकरांना खेड्यापाड्यांतून, डोंगरदऱ्यांतून फिरण्याचा खूप छंद आहे. या प्रवासांत ते वन्य जमातींचें संगीत शिकतात, त्यांचीं गाणीं पाठ करतात, त्यांचे नाच शिकून येतात. आणि मग हें सर्व आमच्याकरितां निरनिराळ्या रूपांमध्ये लिहून ते प्रसिद्ध करतात. त्यांतलाच संगीतिका हा एक प्रकार आहे. त्यांचा हा छंद जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत एकेकाहून सरस संगीतिकांची त्यांच्याकडून अपेक्षा करायला काय हरकत आहे ?

मॉडेल हाऊस-मुंबई ४

ता. ५-५-५५

}

के. वा. भोळे

प्रारंभिक

संगीतक किंवा संगीतिका हा शब्द जरी अलीकडेच रूढ झाला असला, तरी या वस्तूशी भारतीयांचा परिचय फार प्राचीन कालापासून आहे. वैदिकां-मध्ये देवे म्हणण्याची जी पद्धति रूढ आहे, बहुधा तिच्यांतच संगीतकांचें मूळ सांपडावें. सामवेदीयांचें सामगायनहि या वावतींत लक्षांत घेण्याजोगें आहे. समोर।समोर बसलेल्या वैदिकांच्या दोन पक्षांपैकीं एकांनै एक वैदिक ऋचा सस्वर गावी, आणि दुसऱ्यांनै साभिप्राय, सावेश, स्वरमर्यादा न ओलांडतां तिला उत्तर द्यावें, अशा या संवादाभास निर्माण करणाऱ्या गान-प्रकारांतूनच आदिम संस्कृत नाटकांचा जन्म झाला असण्याची शक्यता आहे.

आजच्या गीतांचीं आणि पदांचीं वृत्ते संस्कृत नाटकांतील श्लोकांपेक्षां निराळीं आहेत. तरी ते संस्कृत श्लोकहि वीणेच्या स्वरावर गाइले जात असले पाहिजेत. उत्तरेत आजहि कथावाचक कथांतून सस्वर श्लोक गातात. पण श्लोकांचा बांधीवपणा गेयतेला अडथळ्यासारखा भासून या मुक्ततेच्या आवश्यकतेपोटीच अष्टपद्यांचा जन्म झाला.

अष्टपद्यां तर संगीतिकाच आहेत. गोपीनें आपली विरहव्यथा प्रगट करावी, आणि सखीनें तिचें समाधान करावें, असा प्रकार जयदेवाच्या अनेक अष्टपद्यांतून आढळतो. अमुक अष्टपदी अमुक एका रागांत गावी, असा संकेतहि ठरून गेलेला आहे. तेव्हां संगीतिका ही वस्तु शुद्ध भारतीय असून, ती ऑपेरा या पाश्चात्य प्रकाराचें अनुकरण नव्हे, एवढें इथें नमूद करणें आवश्यक आहे.

संस्कृत नाटकांचीं जीं मराठी भाषांतरे रंगभूमीवर आणलीं गेलीं, तींहि एक प्रकारें संगीतकेंच होती, असें विधान अप्रयोजक ठरणार नाही. साठ साठ, सत्तर सत्तर पदे गातांना रात्र संपून पहाट उजाडली आहे, अशीं तीं नाटके

पाहिलेले प्रेक्षक अजून ह्यात आहेत. त्या पौराणिक नाटकांतून गद्य भाषण असे, पण ते दोन पदांचा सांधा जोडण्यापुरतेंच.

उदाहरणार्थ—(१) “हा कोण असावा बरें ? ”

नव रवि किरणांचा.....

(२) “आणखी—”

स्वर्णांचा प्रसवे.....

(३) “ बरें बरें ! ”

रणीं त्रिभुवनें.....

आजच्या संगीतिका हें या पौराणिक नाटकांचेंच अपत्य आहे, हें लक्षांत येण्यासाठी एवढी उदाहरणे पुरे.

मात्र रचनेच्या किंवा वृत्तांच्या दृष्टीने या संगीतिकांचें स्वरूप या प्राचीन नाटकांहून निराळें आहे. शब्दांवाटे जो भाव प्रगट करायचा आहे, त्याला अनुरूप असे कोणतेंहि वृत्त-मग ते कदाचित् सुनीत किंवा गझलहि असेल—या नवीन संगीतिकांतून वापरलें जातें. यशोधरा आदि संगीतिकांतून अभंग वृत्ताचाहि उपयोग केला गेला आहे. आजचा मराठी भाषेचा ढाळ किंवा ठेवण लक्षांत घेतां प्राचीन विषयांसाठीं नवीनतम वृत्ते वापरूनहि कालविपर्ययाचा दोष पदरीं येण्याचें कांहीं कारण नाही. किंबहुना विशेषतः प्राचीन विषय आज सहज कळू शकतील, अशा भाषेत मांडायला हवे असतील, तर आज माहीत असलेल्या वृत्तांचाच उपयोग करणें इष्ट ठरेल. सन्तानींहि प्राचीन कथानकें प्राचीन वृत्तांच्या अभिनिवेशास बळी न पडतां अभंग वृत्तांतूनच रचलीं आहेत.

या पांच संगीतिकांचें सामान्य स्वरूप लक्षांत येण्यासाठीं इतकें विवेचन पुरे. आतां या रंगभूमीवर प्रस्तुत करण्यासंबंधी थोडेंसे—

या पांचांपैकी ‘परित्रया’ उपनिषद्कालीन, ‘गंगातीरीं’ रामायण—कालीन, ‘यशोधरा’ बुद्धकालीन आणि इतर दोन आजकालच्या आहेत. यशोधरा,

गंगातीरीं आणि इर्जाक या तीन नभोवाणीवरून प्रक्षेपित केल्या गेल्या आहेत. भारतीय नभोवाणीच्या अधिकाऱ्यांच्या सौजन्याने त्या इथे प्रकाशित होत आहेत. ' वंजारीगीत ' या गीतावर पुण्याच्या आहिल्यादेवी हायस्कूलने बसविलेल्या लोकनृत्यास यंदां मुंबई राज्य क्रीडामहोत्सवांत प्रथम पुरस्कार मिळाला.

यशोधरा—या संगीतिकेंतील सर्व प्रसंग यशोधरेच्या प्रासादांत घडत आहेत. तेव्हां रंगभूमीवर प्रासादाची सर्व ऐट उभी करावी. मागे एक मंचक, त्यावर भरजरी वस्त्रे, मोठमोठाल्या समया, शृंगारलेल्या चौपाया इत्यादि साधनांनी प्रासादाचा आभास निर्माण करतां येईल. पहिल्या भागांत एका उत्तम तबकांत कांहीं फळें आणून ठेवावीत. तसेंच एका पुष्प—स्तवकांत मिळाल्यास कमळेंहि आणून ठेवावीत. गौतमाला मोह निर्माण व्हावा या हेतूने सर्व प्रकारच्या सुखांची रेलचेल या प्रासादांत करण्यांत आली आहे, हें स्मरणांत असू द्यावें.

वेप्रासाठीं अजिंठा आणि वेरूळ येथील चित्रें पाहावीत. त्या चित्रांशी जुळतील असे वेप केल्यास अधिक उत्तम. या संगीतिकेंतील प्रथमखंड सकाळीं, दुसरा रात्री, आणि तिसरा संध्याकाळीं घडतो.

पहिल्या दोन खंडांत राहुल हा तीन वर्षांचा असून तिसऱ्यांत तो दहा वर्षांचा आहे. शेवटीं बुद्ध येतो त्या वेळीं त्यानें यतिवेष धारण केलेला आहे.

पार्श्वसंगीतासाठीं पाश्चात्य पद्धतीचीं वाद्यें वापरूं नयेत. मृदंग, वाणा, तानपुरा, झांज, सतार, अशा देशी वाद्यांचाच उपयोग केलेला चांगला. गीतांच्या साथीलाहि हींच वाद्यें असावीत.

संगीतादिदर्शकानें पद्यांना स्वरबद्ध तर करावेंच, पण ज्या पंक्ती केवळ लयबद्ध गद्यासारख्या आहेत त्यांनाहि आवश्यक तेथें स्वरबद्ध करावें. संगीतिका सुरू होऊन ती संपेपर्यंत ताल तिच्या पाठीशीं उभा आहे, हें प्रत्ययास आलें पाहिजे. शब्दांतील हा तोल अथवा लयकारी दृष्टीआड होऊं देऊं नये.

परित्रज्या—कात्यायनी व मैत्रेयी यांचे वेष पुढीलप्रमाणे—विकच्छ पांढरी साडी, पांढऱ्या चोळ्या, ठसठशीत कुंकू, भस्म चर्चिलेले, केसांच्या गांठी मारलेल्या. मैत्रेयी कात्यायनीहून थोडी वयस्कर आणि स्थिर, गंभीर प्रकृतीची आहे. कात्यायनी तरुण आणि नीटस आहे. सुबल आणि सुमुख हे राजदूत पीतांबर नेसले असून अंगांत वारावंध्या, कमरेला शेले व डोई-वरील केशभार मोकळा असे आहेत. याज्ञवल्क्य गंभीर, शांत, तेजस्वी, भरलेल्या शरिराचे, वयस्क आहेत. डोकीवरील केशांच्या जटा वळलेल्या असून ते वर बांधलेले आहेत. दुकच्छ धोतराव्यतिरिक्त शरीर उघडें, भस्म-चर्चित आहे.

रंगभूमीची रचना पुढीलप्रमाणे—

रंगभूमीच्या मध्यभागी एखादा वृक्ष. त्यामोवतीं एक ओटा. मागील पडदा अरण्याचा असावा. हें स्थळ याज्ञवल्क्य ऋषीच्या आश्रमाचा एक भाग आहे. कोपऱ्यांत एखादी झोपडीहि उभी केलेली असावी. सूचकतेसाठीं म्हणून अभिनय सुरू असतां एखादी विद्यार्थिनी कमरेवर पाण्याचा घडा घेऊन आणि एखादा विद्यार्थी दर्भाची अगर समिधांची जुडी घेऊन इकडून तिकडे जावा.

विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी यांचेहि पोषाख आश्रमीय वातावरणाला पोषक असे असावेत.

पार्श्वसंगीताच्या सूचना मागीलप्रमाणे.

गंगातीरीं—ही संगीतिका गंगातीरावर घडत आहे, हें स्पष्ट आहे. तेव्हां पडदा नदीतीराचा असावा. तो न मिळाल्यास कोणत्याहि एकरंगी पद्य़ावर अभिनय केला तरी चालेल.

गुह हा कोळी आहे. तेव्हां कोकणांतील कोळ्याचा वेष त्याला साजून दिसेल. गंधा त्याची पत्नी आहे. तिचा वेष कोळ्याच्या बायकोसारखा पण जाडभरड असावा. पाहिजे तर गुहाच्या दंडांत पाटिलकीचें निदर्शक असें एखादें

चांदीचें कडें असावें. इतर सभाजन आणि वेत्रिक हे सर्व कोळी आहेत. पाशा ही त्याच जमातींतली एक आक्रस्ताळी, वयस्क स्त्री आहे. एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. ती अशी की, कोळी आणि कोळणी यांचा वेप आणि केशभूषा ही रामायणकालास साजेशी असावी. म्हणजे कोळणी नेसत असलेल्या लुगड्यांवर आजची कळा भासतां कामा नये.

राम, सीता आणि लक्ष्मण हीं तिघेंहि वनवासी आहेत. तेव्हां त्यांचीं वस्त्रें वनवासास साजेशीं असावींत.

पार्श्वसंगीत आणि गीतांच्या स्वरांविषयीं मागील सूचना येथें लक्षांत व्याव्यात.

वंजारीगीत--हें संगीतक नृत्यासमवेत व्हावें. ढोलाची साथ अधिक साजून दिसेल. सगळें गीत एकाच रांगड्या चालीनें म्हणावें. वंजान्यांचे वेप मात्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. स्त्रिया आखूड घागेरे नेसून चोळ्या घालतात. केशांच्या भांगाच्या मधोमध एक वीत उंचीची एक खुंटी उभी करून तीवरून ओढणी घेतलेली असते. हातांत खूप बांगड्या. पुरुष लाल पागोट्यां, बाराबंद्या आणि दुटांगी धोतरें असा वेप करतात. संगीतकांत अर्धे पुरुष आणि अर्ध्या स्त्रिया आहेत. संगीतक रानांत घडत असून मंडळी लग्नाची वरात घेऊन देवाच्या दर्शनाला निघाली आहे. नवरदेवाजवळ धनुष्यबाण आहे.

वंजारी ही विशेषतः माळव्यांत वैपुल्यानें आढळणारी एक शूर जमात आहे. अनेक वंजारी कुटुंबे अजूनहि गांवोगांव भटकत असून दरोडे घालून उपजीविका चालवीत असतात.

इर्जीक--ही ग्रामीण संगीतिका आहे. तेव्हां वेप आणि वाद्यें ग्रामीण असावींत. गीतांच्या चालीहि त्याच जातीच्या असाव्यात. प्रथम खण्डांतील सामूहिक गीतांबरोबर नृत्यहि साजून दिसेल. दुसऱ्या खण्डांत गोजाबाई दळीत वसली असतां तिचा नवरा येतो. दाजीबा हा म्हातारा सुखवस्तु

शेतकरी आहे. शेतकऱ्यांच्या वेप्रांत जुनेपणा दिसला तर अधिक बरें.
म्हणजे गोजावाईचें नेसूचें लुगडें जुनेर असावें.

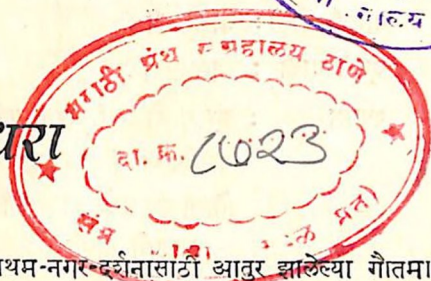
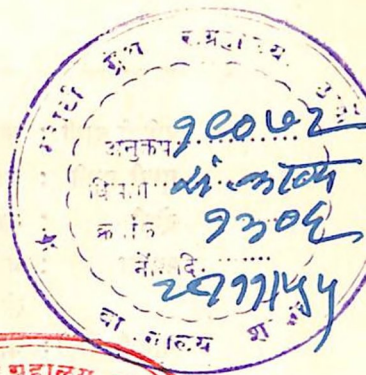
शेवटील खण्डांत नृत्यात्रोत्रच नांगर चालले; असल्याच्या अभिनयाची
जोड मिळाल्यास फार उत्तम.

मला वाटतें, एवढें पुरे.

१५ ऑगस्ट १९५५
तळेगांव दाभाडे (पुणे.)

}

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

१ : यशोधरा

[यशोधरेचा प्रासाद. प्रथम-नगर-दर्शनासाठी आतुर झालेल्या गौतमाला प्राकाराबाहेर पोंचविण्यासाठी यशोधरा-गोपा बाहेर गेली आहे. गौतमासाठी आणविलेली विविध उपभोग-साधने नीट मांडून ठेवली आहेत. दोन दासीपैकी एक जण आधाशीपणाने त्या साधनांपैकी फळे आणि फुले यांच्याकडे पाहात दुसरीला म्हणते.]

पहिली दासी : अग हीं कमळ ! द्राक्ष आणि फळं—

दुसरी दासी : भारी तू आधाशी !

पहिली दासी : कां ग सांग कशी ?

दुसरी दासी : अग तीं आणिलीं गौतमांच्या साठीं

पहिली दासी : धन्याआधीं कां ग दासीची हांकाटी ?

[यशोधरेची बालसखी श्यामा घाईघाईने येते]

श्यामा : त्वरा करा ग त्वरा करा

पळा लवकरी भरा भरा

येइल आतां यशोधरा !

पहिली दासी : यशोधरा ?

दुसरी दासी : यशोधरा ?

दोघी : म्हण युवराज्ञी यशोधरा !

श्यामा : कां रागवतां फुकाफुकी ?
ती तर माझी बालसखी

पहिली दासी : बालसखी ?

दुसरी दासी : बालसखी ?

श्यामा : हो ग हो ! ती बालसखी !

अलकेच्या कुंजामधुनी
किती हुंदडलों बाळपणीं

गाउनने गाणीं

फेर धरोनीं

किती नाचलों

किती धांवलों

किती भांडलों

पहिली दासी : काय तरि बार्ई !

दुसरी दासी : नवि नवबार्ई !

श्यामा : कां ग झालं काय ?

दोघी : अहो व्हायचंय् काय ?

तुमच्याशीं जपून बोलायला हवं-हूं ५ ५

हांक मारतांच धांवायला हवं-हूं ५ ५ !

श्यामा : [कानोसा घेऊन]

शूत् शूत् शूत्

आली ग आली

गोपाराणी आली

उघेची लाली

खुले तिच्या गालीं

चंदेरी सुषमा

तिच्या भंवतालीं

[उदास यशोधरा येते]

कां हो गोपाबाई रुसल्यात कां ?

निंबोणीच्या झाडाखालीं वसल्यात कां ?

निंबोणीचं झाड करवंदी

गौतमांचा वाडा चिरेवंदी

यशोधरा : श्यामे !

पहिली दासी : वारा घाळूं का ?

दुसरी दासी : पाणी आणूं का ?

श्यामा : व्हा ग तुम्ही दूर !

पुरे कौतुकाचा पूर

काय गोपाबाई !

बोलायचं नाहीं ?

आमच्याशींही नाहीं ?

सांग साखि मुख कां कोमेजलें ?

मदनमूर्ति कीं तव प्राणपती

नित वावरती तुझ्या संगतीं

कां दारीं अजि अशुभ कुणाचें

वद पाऊल वाजलें ?

सांग साखि मुख कां कोमेजलें ?

यशोधरा : श्यामे अग श्यामे !

कसं तुला सांगूं ?

सांग सखे मी दाउं कुणाला निज अंतरिची व्यथा ?

त्यागुनिया कां प्रियतम जाती
 संचरते ही शंका चिर्तीं
 दुःखान्ता कां होइल माझ्या संसाराची कथा ?
 काल मत्त गज देउनि पाउल
 तुडविल कां हें माझें घरकुल
 न दिसे कोणी अडविल ऐसा प्रारब्धाच्या रथा !
 सांग सखे मी दाउं कुणाला निज अंतरिची व्यथा ?
 [गौतम येत आहे]

श्यामा : अग बाइ आले
 युवराज आले
 [यशोधरा लग्नगीनें पुढें होते]

यशोधरा : यायचं ! यायचं !
 इथं वसायचं !
 पाय चेपूं का ?
 गाणं गाऊं का ?
 श्यामे अग श्यामे !

श्यामा : आलें वाई आल्यें
 प्रिया कुणाची उभी गवाक्षीं
 इंदु नभींचा तेथुनि लक्षी
 विरह—ज्याकुला मनिं गुणगुणते
 चवथीचा चांद लपे वनांत ग !
 दुरदुर लागे माझ्या मनांत ग !

गौतम : होय गोपे दुरदुर !
 जिज्ञासेला आला पूर
 दुःख म्हणजे काय ?
 सुख म्हणजे काय ?

प्रपंचाचा घाट

कुठं मोक्षाची वाट ?

यशोधरा : आज झालंय तरी काय ?

गौतम : होय गोपे ! तुम्हाला तें समजायचं नाही
मला काय झालं तें उमजायचं नाही

यशोधरा : आतां थोडे झोंपा
आतां थोडे निजा

गौतम : झोंपू !

निजूं ?

मी झोंपलों तर जागेल कोण ?

मी निजलों तर बोलेल कोण ?

बोलेल कोण ?

बोलेल कोण ?

[पटाक्षेप]

[तीच रात्र. गौतम, यशोधरा व लहानगा राहुल झोंपलीं आहेत.

गौतम अस्वस्थ मनानें अलगत उठून समोर येतो]

गौतम : चिन्मय विश्वाची हीच कां सांगतां ?

चेतना येतसे धरून आकार

नाना रूपांनीं ती पावते विस्तार

कां ती स्तब्ध होते बोलतां चालतां ?

चिन्मय विश्वाची हीच कां सांगतां ?

गोजिरें शरीर साजिज्या पाउलीं

मानवी मनाला जणूं मोह घाली

मिळतें मातींत हालतां डोलतां !

चिन्मय विश्वाची हीच कां सांगतां ?

इथें एक प्रेत तिथें एक भोगी

वार्धक्य इकडे तिकडे तो रोगी
 म्हणती सावधान स्मशानीं धांवतां
 चिन्मय विश्वाची हीच कां सांगतां ?
 काय शून्यरूप अवघा आकार ?
 काय दुःखरूप अवघा संसार ?
 गूढ उकलील काय कोणी ज्ञाता ?
 चिन्मय विश्वाची हीच कां सांगतां ?

[कांहीं क्षण संदेहावस्थेत उभा राहातो]

येतों यशोधरे येतों रे राहुल !
 मुक्तीचा पथिक सोडोनी चालिला
 गोपे स्वप्न तुझें राहूं दे अभंग !
 मोकळ्या राहूं दे मुक्तीचा मारग !

[निश्चय करून तो प्रासादावाहेर पडतो. दोन निमिषांनंतर यशोधरा जागी होते.]

यशोधरा : अगबाई ! नाथा !
 अहो प्राणनाथा !
 झाली ताटातुटी ?
 गेले ना शेवटी ?
 श्यामे !

[यशोधरेचे हुंदके ऐकून श्यामा धांवत धांवत येते.]

श्यामा : गोपे ! अग गोपे !
 पति कुठं गेले ?
 यशोधरा : गेलेत ते सखी
 योगाच्या साधना
 आर्त हांक माझी

जिथं पोहोंचेना
तिथून येईना
फिरून साधक
तिथं पत्नी पुत्र
होताती बाधक
ऐक सखे श्यामे
ऐशा कुण्या स्थळीं
आम्हांला टाकून
गेले वनमाळी !

श्यामा : कसं ग हे शालं ?
कसं ग हे शालं ?
गोपे तुझं धन
कसं हारपल ?

यशोधरा : काळोखी रजनी
काळोख पसरे
मंद चमकती
नभांगणीं तारे
मी आणि राहुळ
शांत झोपलेलीं
अशा वेळीं गेले—
अशा वेळीं गेले
चोरट्या पाउलीं !
सखे त्यांनीं मज
नाहीं ओळखिलें !
आज माझे हातीं
कांहीं ना उरलें !

आम्ही वीरकन्या
 शूरांच्या काभिनी
 स्वामींना धाडितो
 रणीं सजवोनी
 मुक्तीचा मारग
 कां मी आडवीते ?
 सखी ते मजला
 सांगोनिया जाते
 सखी ते मजला
 सांगोनिया जाते !

श्यामा : गोपे ! गोपे ! गोपे !

यशोधरा : सासूबाई येतील
 काय त्यांना सांगूं ?
 महाराज येतील
 तेव्हां कशी वागूं ?
 त्यांच्या पुढतीं मी
 उभी कशी राहूं ?
 मौनरूप राहीन
 सखी मुकाट्यानं साहीन !

[राहुल झोंपेंतून उठून येतो]

राहुल : आई ग आई ग
 तात कुठं गेले ?

यशोधरा : ये रे राजा तुज मज
 टाकोनिया गेले !

देवाचिये शिरीं काल जीं चढलीं
 पायदलीं आज पुष्पें चुरडलीं

हाय रे स्त्रीजन्मा हीच तुझी कथा
अमृत अंतरीं नयनांत व्यथा !

[पटाक्षेप]

[गौतमाची वाट पाहात यशोधरनें सात वर्षे काढलीं आहेत. सात वर्षांनंतर म्लानवदना उदास यशोधरा आसनावर बसली आहे. श्यामा तिचे केश सारखे करीत आहे. अचानक कुण्या पार्श्व-गायकाचें सगीत ऐकूं येतें.]

पार्श्वगायक : दिनकर गेल्यावरी सांगा प्रकाश राहिल का ?
दुर्दिन आल्यावरी सांगा विकास होइल का ?
इंधन सरल्यावरी सांगा रंधन होईल का ?
प्राणचि गेल्यावरी सांगा बंधन साहिल का ?
वर्षा सरल्यावरी सांगा अभ्रें असतिल का ?
रंगचि विरल्यावरी सांगा शोभा दिसतिल का ?
लक्ष्मी रुसल्यावरी सांगा संपद राहिल का ?
गौतम नसल्यावरी सांगा प्रमोद होइल का ?

यशोधरा : अंत माझा कां पहाशी
सोड श्यामे केशराशी

कां सजवूं हा कचसंभार ?
कौतुक याचें केलें ज्यांनीं
हारपले ते स्वप्न होउनी
अतां कशाला भिरवूं सखे
वृथा शिराला भार ?
सात शिशिर ऋतु गेले निघुनी
उदासवाणी दिवसयाभिनी
गमलें मज साखी जीवनयात्रा
निष्फल होय असार !

[केविलवाणा राहुल धांवत येतो]

राहुल : आई ग आई ग
सखे पुसतात
कुठं तुझे तात ?
काय त्यांना सांगूं ?
काय त्यांना सांगूं ?
सांग आई, सांग
कां ग आला राग ?
बोलत नाहीस तूं ?
रागावलीस तूं ?
कुणाकडे जाऊं ?
आई !
कुणाकडे पाहूं ?

[यशोधरा खिन्नपणें त्याला जवळ घेते]

यशोधरा : झोंपीं जा राजा
गातें मी गाणें
राहुल माझा
जीवाचें लेणें
फांदीवरी तो
काऊ बोलतो !
तुज केव्हांची
साद घालितो.

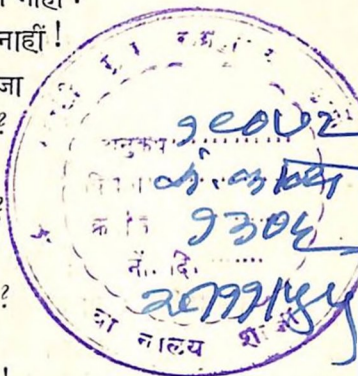
राहुल : आई ग ! तातांना
पत्र मी लिहीन.

यशोधरा : काय लिहिशील ?
कसे लिहिशील ?

राहुल : असें मी लिहीन
अष्टी गष्टी बारगष्टी
अशोकाचा पाला हालत नाही !
आम्ही तातांशीं बोलत नाहीं !

यशोधरा : कां रे माझ्या राजा
कां रे रुसलास ?
गाल फुगवोनी
कां रे बसलास ?

राहुल : मग आम्हां तात
टाकुनी कां गेले ?
राहुल त्यांच्याशीं
मुळींच ना बोले !

[राहुल आईच्या कुशीत तोंड लपवतो.]

श्यामा : चल रे राहुला
खेळायला जाऊं
रुप्याची गोटी
चंदनाचा भोंवरा
चेंडू अन् दांडू
आपण डाव मांडूं

राहुल : तू अन् मी ?

श्यामा : हो ! तू अन् मी

[दोघें बाहेर जातात.]

यशोधरा : तुम्ही किती कां दूर धरा
प्रभु ही तंव तुमची यशोधरा !
तुम्हांसंगें पाहिलें पाउल
आनंदाची पहिली चाहुल

बाळ गुणाचा माझा राहुल
 कथिन घोषुनी चराचरा
 प्रभु ही तुमची हो यशोधरा !
 अपूर्व तृप्तीतुनि झरलेले
 स्मृतिनीं तुमच्या जे भरलेले
 आपण सेवुनियां उरलेले
 खुशाल मधुघट रिते करा
 प्रभु ही तंव तुमची यशोधरा !

[दूरवर नगरवासी गातात]

नगरवासी : या हो या गौतमा यावें लवकरी
 उदास नगरी वाट पाहे ! :
 शोधितां तुम्हांसी शिणले नयन
 या हो समाधान करावया !
 यावें पुरुषोत्तमा यावें हो सिद्धार्था
 वियोग हा आतां न साहवे !

यशोधरा : उदास नगरी
 आतां न पाहवे
 एकान्त विरह
 आतां न साहवे
 या हो अंतरींच्या
 सुखाचे जनिते
 या हो अंतरींच्या
 व्यथेचे निर्माते !

[पार्श्वसंगीतांत बदल होतो. नगारे, कर्णे, सनई आदि मंगलसूचक वाद्यें वाजूं लागतात.]

उद्घोषक : ऐका रे पौरांनो, ऐका ग्रामस्थांनो

होऊं द्या संतोष
वाजवा तुंदुभी
वाजवा नगारे
आले हो गौतम
आले प्रियतम !

श्यामा : [ब्राहेरून धांवत येऊन]

आले सखि आले
तुझे देव आले !
आतां माझी कळी
पुनः खुलायाची
आतां पतीसंगें
पुनः डोलायाची

ऐक सखि आले तत्रभवान्
लता बहरल्या फुलल्या वेली
रानपांखरें प्रमुदित झालीं
कळली त्यांना शुभवार्ता ही
आला त्यांचा प्राण
दारोदारी रंगबालिका
काढुं लागल्या पौरबालिका
सजूं लागती नगरपुरंध्री
गार्ती स्वागतगान
अणूंअणूंतुन कणांकणांतुन
आनंदाचें स्फुरतें जीवन
हा बुद्धांचा ? नव्हे नव्हे ग
तुझाच हा सन्मान

पुरे जाहलें रुसणें आतां
 शोकाची तव सरुं दे गाथा
 गोपे ! चल त्यांचिया दर्शना
 सांडुनिया अभिमान

[नुकती कुठें यशोधरेची कळी उमळू लागली आहे, तोंच दवंडी ऐकू येते]

उद्घोषक : ऐका रे पोरांनो
 ऐका ग्रामस्थांनो
 आले हो सिद्धार्थ
 होउनी विरागी
 जिकोनी संसार
 झाले वीतरागी

यशोधरा : ऐक ऐक श्यामे
 पुनः ऐक घोष !
 ज्याच्यामुळें झाला
 एवढा संतोष !
 हो ! आले गौतम
 परी ते विरागी
 घरीं परतले
 परी वीतरागी !
 मी कोण म्हणून
 त्यांच्यापुढें जाऊं ?
 त्यांचा तो विराग
 सांग कसा साहू ?
 नाहीं मी जायाची
 नाहीं मी जायाची
 मार्गीचा कंटक

नाहीं मी व्हायाची
नाहीं—नाहीं—नाहीं !

मानिनी मी मानिनी
हाय मी हतभागिनी
मानिनी मी मानिनी
जीवनाची संगिनी मी
योगियाची योगिनी मी
कां मला सांडोनि गेले
विरहदुःखाच्या वनीं !
ध्यायची माझी परीक्षा
घेतली असतीच दीक्षा
मीच कां मार्गे रहाते
काननीं विजनीं रणीं ?
ते सुखें येवोत येथें
दर्शनाला मी न जातें
आसवें माझीं पुसावीं
गौतमांनीं येउनी !

[काषाय वस्त्रें धारण केलेला स्थिरबुद्धि गौतम येतो. त्याला पाहतांच
यशोधरा श्यामेच्या खांद्यावर कोसळते.]

गौतम : गोपे !

ऐक गोपे !

तुझ्याच तपाच्या
चांदण्याच्या तेजीं
आजच्या बुद्धानें
पण—
कालच्या गौतमानें

शुद्ध निर्वाणाचा
 पंथ चोखाळला !
 ऐक यशोधरे !
 बोधिवृक्षातळीं
 स्वर्गींची अप्सरा
 आलीसे सोडीत
 अनंगाचे वाण
 तेव्हां—
 तेव्हां ऐक गोपे !
 क्षणमात्र माझे
 चैतन्य हाललें !
 पण ऐक गोपे—
 छायेच्या रूपानें
 ठाकलीस पुढें
 अभयाचा कर
 ठेवलास शिरीं
 आणि—
 बुद्धाच्या हृदयीं
 स्फुरली प्रेरणा !
 तयानें पुशिलें
 स्मिताच्या मुद्रेनें
 कां आलीस माते ?
 कां ग कष्टलीस ?
 लाजोनी अप्सरा
 गेली परतोनी !
 बुद्धाच्या जननी !

तूंच राखलेंस
गौतमाचें शील
तूंच निर्वाणाच्या
ज्योत मार्गातील !

यशोधरा : पुरे स्वामी पुरे
इतुकेंची पुरे !
एवढ्या पुण्यानें
गोपा ही उद्वरे !
कुणा न सांगतां
कुणा न बोलतां
भोगीन हें सुख
उन्मर्नीत आतां
हें असो तुमचें
तुम्हासी अर्पण
बुद्धदेवा माझें
तनमनधन—

बुद्धदेव : ॐ भवति भिक्षां देहि !

यशोधरा : राहुला वेगळी
काय घालूं भिक्षा ?
याला द्यावी आतां
निर्वाणाची दीक्षा !
म्हण बाल !

बुद्धदेव : धम्मं सरणं गच्छामि

राहुल : धम्मं सरणं गच्छामि

बुद्धदेव : संघं सरणं गच्छामि

राहुल : संघं सरणं गच्छामि

सर्व जण : धम्मं सरणं गच्छामि

संघं सरणं गच्छामि

[सर्वजण बुद्धचरणीं लीन होतात]

बुद्धं सरणं गच्छामि

(पटाक्षेप)

२ : परिव्रज्या

प्रथम खण्ड

[आश्रमाचें दृश्य : पडद्यामागें शांतिघोष सुरू आहे.]

ॐ सहनाववतु सहनौ मुनक्वतु
सहवीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु
मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

[दोन चार विद्यार्थिनी किलबिल करीत येतात]

पहिली : अग ए सरिते, निघालीस कुठं ?

दुसरी : ती निघाली सरितेवरी !

[सगळ्या हंसात]

तिसरी : आम्हाला येऊं दे

पहिली : आम्हाला येऊं दे

सगळ्या : चला बाई चला

पाठ आमचा झाला :

गंगेवरी चला, आतां स्नानाला चला !

स्नानाला चला ! स्नानाला चला !

[विद्यार्थिनी जातात. दोघे राजदूत, सुमुख व सुबल येतात]

सुमुख : ये सुबला ये सत्वर
दृश्य पहा हें सुंदर
राहतात येथ गड्या
याज्ञत्रलक्ष्य योगीश्वर

सुबल : अहाहा ! सुमुखा,
वाटते धन्यता
येथ रे कैवल्य
प्रत्यक्ष नांदतें
शांत जळणारी
यज्ञाग्नीची शिखा
आम्हाला सांगते
त्यागाचा संदेश
येथींचें लक्षण
भव्य साधेपण
विलसे सर्वत्र
साम्राज्य त्यागाचें !
धन्य झाला जन्म
सांग झालें कर्म
अशा आश्रमास
घेऊन संदेश
जनक राजांनीं
धाडिलें आम्हास

सुमुख : सांभाळ सुबला
तुझा भावावेश !

सुबल : कां ?

सुमुख : बाबा रे त्यागाची

होऊन प्रेरणा

तूं ही बसशील

फांसून विभूती !

सुबल : तुलां कां दिसना

स्थानाचें माहात्म्य ?

सांग त्याग धरुन रूप काय येथ पातला

कां नभास त्यजुनि उषा येथ येत भूतला

मित्रा हें मंगलपण

जनहृदयां झणि जिकुन

कामक्रोध मद मत्सर नेत रे रसातला

सुमुख : ऐक रे सुबल

आपण सामान्य

तुझ्या घरीं कांता

आणि बारा मुलें

आहे ना तयांचें

तुजला स्मरण ?

सांगून मुनींना

नृपाचा संदेश

चाल झडकरी

आपुल्या कोटरीं !

सुबल : [निश्वास सोडून]

होय गड्या होय

बोल तुझे खरे—

कावळ्याला कशा

मोराचे पिसारे !

[एक विद्यार्थी येतो]

विद्यार्थी : यावे पथिकांनो
कोण तुम्हा हवे ?

सुबल : जनक राजांचा संदेश घेऊन
आलों आम्ही जाण राजदूत
ऋषि याज्ञवल्क्य त्यागाची ती मूर्ती
आम्हाला संप्रती भेटती कां

विद्यार्थी : थांबा ! जरा थांबा !

[थांबत आंत जातो, व कात्यायनीला घेऊन येतो]

सुमुख : त्यागाच्या राज्याची
शोभली जी राणी
पहा ही सुबला
माता कात्यायनी

दोधे : मातुश्री, प्रणाम !

कात्यायनी : नृपाच्या दूतांनो
आणिली कां वदा
राजधानीहून
सुवर्णसंपदा-
कुठें ऊर्ण वखें
मधाचे कलश ?
चन्दनार्चीं काष्ठें
कुठें रे पलाश ?
कुठें धूतवखें
कुठें पीतांबर ?
यज्ञपात्रें कुठें

धान्याचे संभार ?

कुठें दूध दहीं

कुठें यव तिल ?

कुठें कडधान्यें

कुठें घृत तेल ?

सुबल : [आश्चर्याने] मातुश्री-

सुमुख : माते आम्ही येथ

आलों आश्रमास

ऋषींना सांगण्या

नृपाचा संदेश

कात्यायनी : [विरस होऊन]

न आणतां द्रव्य

नुसता संदेश ?

सुवृत्ता ने यांना

जेथ हृदयेश-

[सुवृत्त त्या दोघांसह जातो. मैत्रेयी कांहीं क्षणापूर्वी येऊन मार्गे उभी राहिलेली असते, ती पुढें येते]

मैत्रेयी : कात्यायनी-

कात्यायनी : मैत्रेयी देवी-

मैत्रेयी : काय हें कात्यायनी !

कात्यायनी : काय ?

मैत्रेयी : लोभ तुला इतका कशाला

आश्रमवासी निर्मम मुनिजन

संसाराचें तुटलें बंधन

तरुतल वसती करतल भिक्षा
पंकीं फसविसि कां अशाल

कात्यायनी : [हंसते]

बाई ही तुमची
खट्याळ सवत
हृदयांत तिच्या
असंख्यात हेत

મૈત્રેયી : અસં ?

कात्यायनी : हो बाई—

जें जें दिसतें नवें नवें
मज हवें हवें ग सर्व हवें
स्वर्ग हवा मज सर्ग हवा
सुखकर मज अपवर्ग हवा

पंकज चन्दनगन्ध हवा मज गोवत्सांचे भव्य थवे

पंचम मजला मन्द्र हवा

हिमकर मजला चन्द्र हवा

दूध हवें मज तूप हवें मज परोपरींचे रम्य दिवे

स्वर्ण हवें मज शंख हवे

सुख मजला अकलंक हवें

मरण नको सखि अमृत यावें धांवत माझ्या सर्वे सर्वे

मैत्रेयी : [आश्चर्याने]

सांग कात्यायनी

मला बाई सांग-

पालटलें कां ग

तुझे अन्तरंग ?

यांनीं जेव्हां तुज	पणोंनी आणिली
तेव्हांची ती मूर्ती	सोन्याची पुतळी
तेजाची ती रेखा	मूर्तिमती उषा
चान्दण्यानें न्हाली	माधवी ती निशा
आज अशी कां ग	लोभांत गुंतली

कात्यायनी : बाई— !

मैत्रेयी : निरोप घेवोनी
आले राजदूत
तयांना पुससी
कलशांची मात ?

कात्यायनी : बाई !

तुम्हां कां न कळे माझे अभ्यंतर
भोंवतीं कां झाला एवढा अंधार
ऋषींची मी कन्या मला कळे त्याग
मजला उमजे विवेक विराग
परी आश्रमचा मजवरी भार
माझ्या भोंवतालीं चिमुकले जीव
शिकाया जे आले सानुले राजीव
तयांचीच चिंता मजला अपार
मोडा पाठशाला सोडा अध्यापन
हांकून मुलांना द्यावे रानोरान
मग ध्यावी माझी परीक्षा कठोर

मैत्रेयी : कात्यायनी—

कात्यायनी : हो बाई—

मैत्रेयी : कां झालिस ऐसी विव्हल कात्यायनी
कां मंद जाहली शुक्राची चान्दणी

कात्यायनी : बाई सर्व मज लोभी म्हणतात
लहान मनाची क्षुद्र गणतात
म्हणूं दे तयांना—
पण—
तुम्हींही म्हणावें ? तुम्हींही—

मैत्रेयी : नाही माझ्या बाई
ओळखत्ये तुला
होऊं नको अशी
उगीच विव्हला
दूत येतांक्षणीं
तुवां त्यां पुशिलें
तेंच माझे मनीं
थोडेंसें बोंचलें

कात्यायनी : काय सांगूं बाई आटल्यात गाई
मुलांना पुरेसें अंथरूण नाहीं—
[याज्ञवल्क्य येतात]

याज्ञवल्क्य : ऐक गे मैत्रेयी
ऐक कात्यायनी

कात्यायनी : आपण ?

याज्ञवल्क्य : होय !

आतां तुला नको आश्रमाची चिन्ता
विश्वाचा चालक सर्व पुरवीता

कात्यायनी : काय ? काय ?
झालें तरी काय ?

याज्ञवल्क्य : जनकाकडून
आलासे संदेश

कात्यायनी : कसला ?

याज्ञवल्क्य : नृपानें माण्डिला
विलक्षण पण
सुवर्ण मुद्रांचे
सहस्र कलश—
सहस्र गोधन
शुद्ध सुवर्णानें
शिंगें झांकलेलीं—
एवढें मिळेल—

कात्यायनी : कुणाला ?

याज्ञवल्क्य : जो कां ब्रह्मनिष्ठ
श्रोत्रिय वरिष्ठ—
तयाला—

(जातात)

कात्यायनी : [अत्यानंदानें]
अहा ! अहा !

मैत्रेयी : एवढा संतोष ?

कात्यायनी : मोद भरे हें मन बहरे
जिंकुनियां हे येतिल गोधन
कलश धनाचे देतिल आणुन
दैन्य पळे साखि भाग्य फळे
अजि मम अंगणि झरतात झरे

मैत्रेयी : काय करशील
सांग गोधनाचें ?
कात्यायनी : काळ्या पुष्ट गाई
भारावले स्तन
आपुल्या हातानें
आनंदें दोहीन
विरजून दहीं
करूनी मंथन
काढूनिया लोणी
काढूनिया लोणी-

मैत्रेयी : मग ?
कात्यायनी : मग-मग मी तें
तुम्हांला वाढीन !

[मैत्रेयीला घट्ट आलिंगन देते. प्रथम खण्ड समाप्त]

द्वितीय खण्ड

[मैत्रेयी मुलांना शिकवीत बसली आहे. कात्यायनी धांवत येते. ती गडबडीने त्या मुलांना वेगळालीं कामें सांगते]

कात्यायनी : ऐक ग वंदने
पुष्पें बकुळीचीं
आणोनियां गुंफा
तुम्ही पुष्पहार
आणि तूं साधने
यज्ञकाष्ठें तुम्ही
आणोनीयां रचा
वेदीच्या समोर

आम्रपल्लवांचीं
सुव्रक तोरणें
बांधून शृंगारा
आश्रमाचें दार
आणि तूं विबुधा
जाऊन काननीं
आण जा कोमल
कांहीं दुर्वांशुर

मैत्रेयी : कां ग कात्यायनी ?

एवढा उल्हास ?

कात्यायनी : बाई !

बाल्हीक मघांशीं
आश्रमीं ठाकला
घेऊन संदेश—
घरासीं यायचे
आज हृदयेश
संगें त्यांच्या गाई
धनाचे संभार
बाई ! तुम्ही सांगा
स्वागतासीं काय
करूं उपचार ?

काय मी सांगा करूं

नाकळे हा भावनांचा वेग कैसा आवरूं

धुंद झाल्यें मी यशानें

विजयरूपी मधुरसानें

कुंद या विवरांत आतां तेज लागे सचरूं

पंख फुटले या मना ?

धांवतें दाही दिशांना

कल्पना सैराट झल्या त्यांस कैसी सांवरूं

आतां घरीं येत अमाप संपत्ती

व्यय कसा करूं ही एक आपत्ती !

नाहीं तर बाई

असें करूं या का ?

मैत्रेयी : कसें ?

कात्यायनी : करूं आमंत्रित अवघे तापसी

आश्रमीं बोलावूं सन्त मुनी ऋषी

ध्यानी जपी आणि विरक्तांचा मेळा

दशदिशांतून करूं येथें गोळा

मैत्रेयी : मग ?

कात्यायनी : मग आम्ही करूं

दाशरात्र याग

मैत्रेयी : हूं ?

कात्यायनी : करूं मग त्यांत

अन्न-संतर्पण

कैसा आनंदाचा

असेल तो क्षण !

नाहीं तर-

मैत्रेयी : नाहीं तर काय ?

कात्यायनी : असं केलं तर ?

दारीं येतील जे दरिद्र याचक

त्यांना वांटूं द्याय एक एक

जीर्ण तनूवरी पांघराया वखें :
 मोडक्या कुटींत वापराया पात्रें
 होईल त्यांना आनंदीआनंद :
 घुमेल दिशांतीं एक जयनाद
 —ऊंढू—हें नाहीं !

मैत्रेयी : नाहीं ?

कात्यायनी : ऐका—
 नाना देशींचे जे
 विद्यार्थी साधक
 न्याय सांख्यशास्त्र
 योगाचे पाठक
 त्यांना जन्मभरी
 देऊं येथ स्थान
 यथासांग त्यांचें
 व्हावें अध्ययन
 —किंवा—

मैत्रेयी : आतांही किंवा ?

कात्यायनी : ऐका वाई !
 ज्ञानार्थी कन्यांचें काढूं गुरुकुल
 आणि त्यांना वाई तुम्ही शिकवाल !

मैत्रेयी : ऐक कात्यायनी
 एक मला सांग

कात्यायनी : काय ?

मैत्रेयी : सहस्र त्या गाई
 बांधशील कुठें ?

कात्यायनी : कुठें ? कुठें—
असं करूं या का ?

मैत्रीय : कसं ?

कात्यायनी : पर्णशालांतून
विद्यार्थी काढून
तिथं बांधूं गाई !

मैत्रीय : आणि विद्यार्थी

कात्यायनी : विद्यार्थी ?
राहतील सारे
आपुल्या आश्रमी—

मैत्रीय : आणि आपण ?

कात्यायनी : आपण ? आपण—

मैत्रीय : आपण सोडून
अपुला आश्रम
होऊं या संन्यासी—

कात्यायनी : संन्यासी ?
[याज्ञवल्क्य येतात]

याज्ञवल्क्य : मैत्रीय इथेंही
संन्यासाची चर्चा ?

कात्यायनी : आपण ?

याज्ञवल्क्य : होय—

कात्यायनी : [अत्यानंदानें]

अहो ध्यावा अर्घ्य

स्वीकारावें पाद्य

मग त्या आसनीं

क्षणैक बसून—

[धांवत आंत जाते]

याज्ञवल्क्य : काय हें मैत्रेयी ?

मैत्रेयी : [हंसून]

आज कात्यायनी झाली असे धुंद
जणू तिच्या शिरीं यशाचा उन्माद

याज्ञवल्क्य : पण-पण-

जेव्हां तिला कळेल-

[कात्यायनी दुग्धपात्र घेऊन धांवत येते.]

कात्यायनी : एवढें हें दूध

पिऊनियां आतां

आम्हांला सांगावी

विजयाची कथा !

कुठें आहे द्रव्य ?

कुठें तें गोधन ?

कां झाला उशीर ?

न आलें अजून ?

याज्ञवल्क्य : (हंसून) ऐक कात्यायनी-

कात्यायनी : सांगावें-

[विव्हाल होऊन]

काय करूं ? झाल्यें

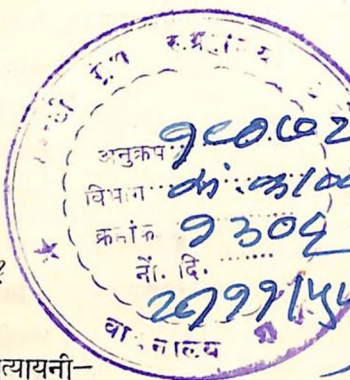
वेडी मी आतुर-

याज्ञवल्क्य : धैर्यानें सहावा

आनंदाचा भार

एव्हवीं जें येतो

विषादाचा क्षण

तोलवेना मना
होतें छिन्नाभिन्न !

[क्षणभर थांबून]

ऐक कात्यायनी—
जनसमूहानें दाटलेली सभा
सम्राट् जनक तींत होता उभा.
सावेग बोलला—

कात्यायनी : काय ?

याज्ञवल्क्य : तो म्हणाला—

असेल जो कोणी	श्रोत्रिय वरिष्ठ
विशुद्ध तपस्वी	जो कां ब्रह्मनिष्ठ
तयानें हें न्यावें	गोधन सुवर्ण
एकावें ऋषींनो	हाचि माझा पण !

कात्यायनी : मग ?

याज्ञवल्क्य : मग ?

अवधीच सभा	राहिली तटस्थ
कोणीही बोलेना	कोणीच हालेना
शेवटीं जनक	पुनः झाला उभा
तो म्हणाला—	

काय मी समजूं	हाच याचा अर्थ—
ज्ञानियानें शून्य	झालें आर्यावर्त ?

मैत्रेयी : मग ?

याज्ञवल्क्य : [हंसून] मग काय ?

राहिलों मी उभा
शिष्या पाचारून

वदलों गाईना
नेई रे हांकून !

कात्यायनी : अग वाई ! त्यानंतर ?

याज्ञवल्क्य : सुरू मग झाला
प्रश्नांचा वर्षाव !

मैत्रेयी : वर्षाव ?

याज्ञवल्क्य : होय एक एक
रथीमहारथी
पुसूं ते लागले
कैवल्याची प्राप्ती

मैत्रेयी : मग ?

याज्ञवल्क्य : सहजच केलें
त्यांचें समाधान

कात्यायनी : वाई मीं तुम्हाला
सांगितलें होतें—

याज्ञवल्क्य : ऐक कात्यायनी
शेवटील प्रश्न—

कात्यायनी : काय ?

याज्ञवल्क्य : महान् तपस्वी
वृद्ध सामश्रवा
पुसता तो झाला
मजला तेधवां

कात्यायनी : काय ?

याज्ञवल्क्य : ब्रह्मनिष्ठा कशा
कशा हवा लोभ ? व्हावें गा सुवर्ण
कशाला गोधन ?

कात्यायनी : अग वाई ! मग ?

याज्ञवल्क्य : ऐक कात्यायनी-

म्हणता मी झालों आइकावें मुने
एवढें सुवर्ण एवढीं गोधनें
हें तों आहे सारें आश्रमाकारणें-
तिथें माझी भार्या आहे कात्यायनी
तीच या धनाची समर्थ स्वामिनी
आणि मी-

कात्यायनी : आपण-

याज्ञवल्क्य : आणि मी-

निरवून सर्व प्रपंचाचा पाश
आठव्या दिवशीं घेईन संन्यास !

कात्यायनी : [आवेगानें] काय ?

याज्ञवल्क्य : होय कात्यायनी !

आठव्या दिवशीं
घेईन संन्यास !

कात्यायनी : [थरथरत] अहो ! अहो ! बाई !

(कोसळते. द्वितीय खण्ड समाप्त.)

तृतीय खण्ड

[कात्यायनी वृक्षाच्या खोडावर मस्तक टेकून बसली आहे. मैत्रेयी येते.]

मैत्रेयी : कात्यायनी-

कात्यायनी : थांबा ! थांबा बाई !

मनासी असह्य झालासे अघात

काय करूं सांगा-

पतिदेव मज सोडोनी जातात !

मज ऐलथडी ना पैलथडी
 आज कशी सखि ही विरहाची अवचित नकळत येत घडी
 यशोमंदिरीं मिरेवे आसन
 तेथ विराजित माझे मीपण
 धुंद यशोरस सेवित असतां अघटित मजवरि घेत उडी
 झोंक्यावर गगनाच्या प्रान्तीं
 हिन्दोळत मी दिवसां रातीं
 नवल वर्तलें भान हरपलें प्राण चालला त्यजुन कुडी
 मांडियलें मीं माझे घरकुल
 रंगुनि गेल्यें झाल्यें निश्चल
 संसाराच्या भातकुलींतिल उठुन चालला खेळगडी

मैत्रेयी : कात्यायनी ऐक—
 सोसावे लागती
 दैवाचे आघात
 तेव्हां आनंदाचे
 क्षण दिसतात

कात्यायनी : आनंद ?
 आतां काढूं नका नांव आनंदाचें
 हारपले क्षण ते कांहीं हर्षाचे
 उरला केवळ शोकाचा अंधार
 जयाला दिसेना कांहीं आरपार
 आणि बाई—
 तुम्हीच झालांत दुःखाचें कारण
 शेवटीं तुमचें उमजलें मन !

मैत्रेयी : कात्यायनी—

कात्यायनी : हो वाई-
 तुम्हींच दोघांनीं
 मजला केलेंत
 आश्रमचालिका !

मैत्रेयी : ऐकशील कां ?
 कात्यायनी : मीही कशी वेडी मजला न कळे
 अचानक कैसे अंध झाले डोळे !
 होऊन वसल्यें आश्रमचालिका
 दूर हारपला माझा प्राणसखा !

मैत्रेयी : शान्त हो कात्यायनी
 कां असा वैशाख जागे आज अवचित श्रावणीं
 बुद्धि तव गे पारखोनी
 सखिं तुला योगीश्वरांनीं
 धीमती जाणोनि केलें आश्रमाची स्वामिनी

कात्यायनी : नको वाई मज फसवा तो मोह
 तोडिला या क्षणीं पाश निःसंदेह

मैत्रेयी : पुढें मग ?

कात्यायनी : ज्या योगें दुरावे
 जीवींचें निधान
 भार आश्रमाचा
 फेंकून देऊन—

सखि मी होइन त्यांची छाया
 मार्गावरुनी प्रियतम जाती
 पायतळींची होइन माती
 रात्रंदिन मी भंवतीं राहिन
 ब्रह्मासंगें माया

स्नानांतीं मी होइन चंदन
 विश्रान्तीस्तव होइन उपवन
 वारिन कंटक चरणतळींचे
 झिजविन माझी काया
 योगीशांच्या अंकावरतीं
 या प्राणांच्या विझतिल ज्योती
 तोषुनिया मग म्हणातिल मुनिजन
 धन्य ऋषींची जाया

मैत्रेयी : तुझ्या संकल्पानें
 जें काय होईल
 तयाची तुजला
 आहे ना कल्पना ?

कात्यायनी : काय होईल ?

मैत्रेयी : योगीश्वरांचेही शान्त स्थिर मन
 खेदानें हल्लेल थोडें एक क्षण

कात्यायनी : वाई—

मैत्रेयी : होय कात्यायनी !

तुजवरी भार आपुल टाकून
 संन्यास घेताती तुझे प्रियजन !
 नको होऊं त्यांच्या पायांतली बेडी
 सोड सखी त्यांना मायापाश तोडीं

कात्यायनी : वाई—

मैत्रेयी : होय—

तुझ्या दारीं उभा अपूर्व याचक
 मागतो तुजला अनुज्ञेची भीक

[याज्ञवल्क्य येतात]

याज्ञवल्क्य : सांग ना कात्यायनी !

हो म्हणोनी या यशाची आज हो तू स्वामिनी

कात्यायनी : स्वामी-

याज्ञवल्क्य : कात्यायनी-

एवढी झालीस	कां मनीं अस्थिर
विसरलीस कां	गौरवाचा भार ?
स्वर्गलोकीं तुझे	माझेही पूर्वज
तुझ्या मुदेकडे	पाहतात आज
ब्रह्मचारी आणि	प्रपंची गृहस्थ
वानप्रस्थ आणि	संन्यासी विरक्त
आश्रमांचें चक्र	सहज चाळूं दे
माझें हें कर्तव्य	मजला पाळूं दे
म्हण कात्यायनी-	हो म्हण-

कात्यायनी : बाई ! बाई ! मज	कांहींच न कळे
घालोनी अंजन	सारावीं पडलें
उघडा मनाचे	झांकलेले डोळे

मेत्रेयी : सांग सखी सांग	तुज माझी भाक
विन्मुख न जावा	हा थोर याचक

कात्यायनी : ठीक आहे !

माझ्या कुटुम्बाच्या
कल्याणाचे साठीं
माझा शोकभार
दडपोनी पोटीं
देतें मी अनुज्ञा !

जावें तुम्हीं जावें !

नव्हे—

यावें तुम्हीं यावें !

यावें तुम्हीं यावें !

३ : गंगातीरीं

निवेदक : जनहो आदरें ऐका रामाची पावनी कथा
दूर होतील ज्या योगें भवदास्य मनोव्यथा
[दवंडीचा आवाज]

वेत्रिक : ऐका रे ऐका रे गंगातीरवासी
सावधान ऐका कैवर्तीचा नेता
स्वामी गुहराज गंगेचिया तीरीं
बंदिनी पाशेचा पुत्रहत्येसाठीं
करीतसे न्याय सांगेल उपाय
[गलबला होतो. नंतर शांतता]

वेत्रिक : सावधान ! गुहराज !

गुह : परिसा साधुजनानो पाशेनें काय रचियली माया
सापत्नकुमर ! वधिला काय करूं मी ? विचार सांगा या !
[पाशा हुंदके देत आक्रस्ताळेपणानें म्हणते]

पाशा : नाहीं नाहीं नाहीं !

दस्यूंच्या हातीं मीं सापडल्यें गाय
पुरुषाची जात कराल अन्याय
गुहपत्नी गंधा बोलवा तिजला
ती जो सांगेल तो न्याय मान्य मला

सभाजन : [थोडा गलका करून]

तथास्तु तथास्तु !

वेत्रिक : सावधान ! गुहपत्नी गंधा !

गुह : येई गंधे त्रैस न्यायासनावरी

न्यायाची प्रतिष्ठा तुझ्या स्कंधावरी

पाशा : [लाडिकपणें] पहा गडे गंधे तूंच कर न्याय.

पोर मेलें त्याला करूं तरी काय !

आलीस धावून माझी कौतुकाची

जीवाभावाची तूं सखी माहेराची

गंधा : [कडक स्वरांत] पाशे !

मी तटस्थ ठाऊका न मज कोणी बंधु सखा

मम करांत न्यायदंड रिपुमित्रां सारखा

तनय अगे पापिणी ! देऊन विष मारिलास

सर्वश्रुत हें झालें ! तुजवरती सिद्धदोष

(गीत)

कलंकिनी पाशे

केवढा अन्याय

पुत्र सवतीचा

मारिलास हाय

ममतेच्या राज्यां

समतेच्या ध्वजा

प्रजेतें सांभाळी

दशरथ राजा

तेथ तूं सर्पिणी

पिलांस जी खाय

पुत्र सवतीचा

असोनी श्रीराम

कैकेयी मातेचें

निरुपम प्रेम

स्नेहाळ ती माता

करील गे न्याय

कैकेयी मातेकडे द्या पापिणीला धाडुनी

तीच देवा न्याय दण्डो पाठवो कां काननीं

पौर : साधु साधु साधु !

वेत्रिक : जाहला न्याय पाशेचा

सभा होत विसर्जन

सभा होत विसर्जन

सभा होत विसर्जन

[गलका होतो. विरत तो नाहीसा होतो]

गुह : गंधे !

कैवर्त कुलाचा

न्याय सुविख्यात

निष्पक्ष म्हणोनी

जगतीं प्रख्यात

सखी तूं तयाची

राखलीस लाज

सांग गंधे तुज

काय देऊं आज ?

गंधा : पोटभरी मासे

रोजची भाकरी

लेकरांवाळांची

स्नेहाची चाकरी

आपुल्या चरणीं

असूं द्यावें प्रेम

अंतीं माझें मन

व्हावें जी निष्काम

गुह : तसेंच होईल

तसेंच होईल

तुझा हा संकल्प

सिद्धीला जाईल

वेत्रिक : [लांबून धांपा टाकीत येतो. विव्हाल स्वरांत बोलतो]

गुहराज !

गुह : [आश्चर्याने] वेत्रिका !

वेत्रिक : गुहराज, अघटित प्राप्त कैसें बोलुनीया दाखवूं ?

कर्तव्य माझें हाय ! हें कैसें तुम्हांला ऐकवूं ?

गुह : [गंभीर स्वरांत] वेत्रिका, सांग !

तुझ्या अघटित वार्तेचें विष-

पिऊन जाण्यास-

सिद्ध आहेत

श्रवण माझे !

सांग !

वेत्रिक : ऐकावा जी गुहा-

दुःखाच्या भारानें	वांकून गेलेला
सचिव सुमंत	तयाचा संदेश-
आज कैकयीचा	पुरलासे छंद
राजा दशरथा	झाला दुःखोन्माद
राज्य भरतासी	देवानियां हाय !
वनासी निघाले	रघुवीरराय
आहे जी लक्ष्मण	तयांचिया संगें
सुमुखी वैदेही	चाले मागें मागें
गंगातीरीं आज	तयांचा निवास
कैसा हा दैवाचा	विपरीत पाश !

गुह : [अत्यंत आश्चर्याने] वेत्रिका !

वेत्रिक : [दुःखानें] स्वामीं मीं आपुल्या
डोळ्यांनीं पाहिले
वल्कलें ल्यालेले
प्रभु रामराय !

गुह : (गीत) शलभांनीं गिळलें रविमंडल
सिंह वाधियला मृगवालांनीं
खवळुनि सागर व्यापित अवनी
गंधे ढळला आज हिमाचल

गंधा : [अति विव्हल होऊन]
अहो ! आतांच ना
आपण धाडिलें

बंदिनी पाशेला
कैकेयी राणीच्या
सुवर्णप्रासादीं
कैकेयी ! कैकेयी !

(गीत) कैकेयी मायाविनी गे सांग हैं केलेंस काय
धाडिली वनिं जनकवाळी धाडिला वनिं रामराय
वर्ण सुंदर नील श्यामल
पादपद्मे परम कोमल
युगुल तें हिंडेल रानीं कंटकां तुडवीत जाय
पूर्ण करितां आपुले वर
वज्रपाताचि दशरथावर
भोंवतीं अंधार सारा पौर रडती धाय धाय
सांग हैं केलेंस काय
सांग हैं केलेंस काय
(प्रथम खण्ड समाप्त)

द्वितीय खण्ड

[अति कोमल सतारीच्या स्वरांनीं सुरुवात होते]
राम : ये ! सीते ! सावकाश !
लक्ष्मणा !
तो समोर इंगुदी वृक्ष
तयाच्या छायेत आईच्या मायेत
(गीत) जानकी हैं बघ गंगातीर
जेथ वाहतो झुळकत झुळुझुळु पावन मंद समीर
चक्रवाक बघ सारस इथले
हेमवर्ण हंसांचीं युगुलें
भुवन उजाळित कलरव करिती पुलकित होत शरीर

थरथरणारीं अंबुजपर्णे
 प्रफुल्ल कमलें नानावर्णे
 मत्स्यांच्या क्रीडांनीं कैसैं कांपित झालें नीर
 ऋषिवर मुनिजन तापस मेळा
 गंगास्नाना झाला गोळा
 वेदऋचांचा ध्वनी उठतसे पवित्र गुण गंभीर
 जानकी : अहा ! अहा ! हें किती मनोरम
 शोभा इथली सुंदर निरुपम
 हे कोकिल
 हे शुक
 या सारिका
 हे स्वस्थपर्णे चरणारे
 धष्ट पुष्ट वृषभराज
 मृगशावक-गोवत्सें
 पैल तिथें त्या गाई
 स्तनांतुनी दूध गळे
 हा चंदन
 हा पाटल
 या बदरी
 हा पिंपळ
 या वृक्षासवें डोलणाऱ्या
 त्यांच्या मऊ मंद छाया
 अहा अहा-

(गीत) हें सुख जर कां वनवासाचें
 तर श्रीरामा ऐकायाचें-

राम : काय ? जानकी काय ?

सीता : छंद घेईन मी सासूवाईपाशीं
 राहूं या अखंड अशीं वनवासी
 [लांबून गंधा येते. अस्फुट स्वरांत किंचाळते]

गंधा : हाय !

काय वदलीस जनकनंदिनी

सीता : गंधे !

गुह : (स्फुटत) वनवासी रामा !

राम : ये गुहा !

गुह : तुटतें हृदय फुटों पाहे प्राण
 कैसा हा प्रसंग मांडिला निर्वाण
 कैसा तुम्हा भेटूं मजला न कळे
 द्यावा आशिर्वाद मिटावेत डोळे.

राम : (गीत) सांग कां झालास ऐसा खिन्न सखया मानसीं ?

सीता : आणि गंधे सांग वाई दुर्मुखी कां तूं अशी ?

दोघें : शेष का सांडी धरा

भानु त्यजुनी अंबरा

सांग कोठें लुप्त झाला काय संपेना निशी

गंधा : कैकेयीचा आतां धाला असे जीव

जाताती राजीव वनामार्जी

मायाविनी कृत्या झालें मनाजोगें

जाय रामामागें सीतामाई

राम : गंधे !

गंधा : सांगावें श्रीरामा वनांतले श्रम

काय मनोरम असताती

अनेक श्वापदें क्रूर हिंस्र तिथें

तुमच्या सांगातें जनकवाळी
चरणकमलें मृदु सुकुमार
पुष्पांचाही भार होत असे
राजमार्गावरी चालतां श्रमली
सोशील असलीं दुःखें कशीं ?

सीता : गंधे !

(गीत) सखी तूं अगदिंच वेडी कशी
शस्त्रधरांचे शोभति राजे
संगें असतां प्रियतम माझे
धाक तुझा हा वन्यपशूंचा मज कां पाडिल फशीं
नित्य सख्याचे पद प्रक्षालीं
दहिंवरलेल्या प्रातःकाळीं
रात्रंदिनं मी सन्निध राहिन श्रीशिवगिरिजा जशीं
जर का दमत्यें मार्गावरुनी
तळिं वृक्षाच्या कुठें थांबुनी
श्रीरामांच्या पदकमलांची करुनी राहिन उशी

गुह : छे सीते ! छे रामा !
कैकेयी कैकेयी केलेंस हें काय
वनासी धाडिलीं सीता रामराय

राम : गुहा !

(गीत) माय माझीं निंदितां कां सांग गुहका सांग गंधे
मुक्त मी हिंडेन रानीं
भरत राजा राज्य करुनी
भूषविल तो रविकुलाल
तोषविल तो साधु वृंदें

गुह : रामा ! मुक्त तुम्ही स्थितप्रज्ञ योगी
 आम्हीच दुर्दैवी आम्हीच अभागी
 आमची ही दशा साहिली पाहिजे
 पुढील व्यवस्था पाहिली पाहिजे

राम : कसली व्यवस्था ?

गुह : कांहीं खाद्यपेयें सोमाचे चषक
 झोंपण्यास तुम्हा प्रावर्णे मंचक

राम : गुहका !

आम्हासी आहार मधुर रसालें
 गंगातटाकींचीं कंदमुलें फलें
 पर्णशय्या हाची अमुचा विश्राम
 इथें वृक्षातळीं करूं या आराम

गुह : रामा ! रामा !

(गीत) काय करूं मी रामराया स्वर्णमंडित रंगशाला

आज माता त्रिभुवनाची

शेज त्यजुनी मंचकाची

शयन करिते भूवरी मग साज वखांचा कशाला

पर्णशय्येंतील कांटे

टोंचतिल अंगास वाटे

दंश करितिल क्षुद्र कीटक डाग हा अमुच्या यशाला

राम : ऐक रे गुहका !

मान अपमान यश अपयश

सहावें लागतें ! वहावें लागतें

सागराचे परी ज्याचिये अंतरीं

गहन आशय जो असे निर्भय

तोचि स्थितप्रज्ञ तोचि कर्मयोगी

वसिष्ठ मुनीनीं सांगितली खूण

या नांव अद्वैत खरें ब्रह्मज्ञान

गंधा : ब्रह्माचें ज्ञान अम्हा रामराय सांगुं नका
अंधारुनि येत पहा व्यर्थ अतां जागुं नका

गुह : चल गंधे !

[दोघें चालतात]

शोधुन पर्णे

रचुं या शय्या

सुगंध चंदन

पिंपळ कांचन

कोमल पल्लव

ज्यां पर्णे नव

आणुनि मांडूं

मग गंगातट

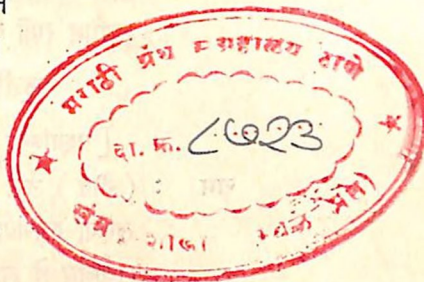
झाडुनि काढूं

पेटवुनी मग

कांहीं काष्ठें

करूं जागती

काळी रजनी

गंधा : कां ?

गुह : तुज नसे ठावें कैकेयी पापिणी
आज रात्रीमार्जी सैन्य पाठवोनी
कराया बघेल श्रीरामाचा घात
एकला लक्ष्मण असे असमर्थ
आपण सराख रामाभोर्तीं जागूं
समय आलिया प्राणांसही त्यागूं

गंधा : (आनंदानें) अहो !

गुह : काय गंधे ?

गंधा : (गीत) माझिये मानसीं आनंदी आनंद-

आज रामकाजीं पडेल ही काया
मेघ सैनिकांचे येतील वोळून
गंगातीरीं त्यांना येईल कळून
गुहासवें त्याची शस्त्रधारी जाया
शरचाप करीं सज्ज मी राहीन
प्राण तुम्हासंगें आपुला वाहीन
हारपेन रणीं वृक्षासवें छाया

तृतीय खण्ड

[पक्ष्यांच्या आवाजानें प्रारंभ]

राम : (गीत) ऊठ जानकी ऊठ ऐक हे पक्षी बघ बोलती

सल्या लक्ष्मणा प्रसन्नवातें तरुवर वनिं डोलती

सूर्यबिंब हें सन्निध आतां गगनाचे अंगणीं

रक्तवर्ण ध्वज दिसूं लागला पूर्वेचे प्रांगणीं

अरे ! आणि तें पश्चिमेस काय ?

शस्त्रसज्ज गंधा आणि गुहराय

यावें गुहा ! पुरे संशयाचा भार

संपली रे निशी निमाला अंधार

गंधा : अंधार निमाला ? नव्हे पातली रजनी

संपणार रामा जी चौदा वर्षांनीं

राम : लक्ष्मणा-

कांहीं पर्णद्रोण घेवोनिया सवें

पैल त्या वडाचें दूध त्वां आणावें

गुह : छे छे रामा !

गंधे ! जा जा वेगें कपिला गाईस शीघ्र दोहून
घट दुग्धानें भरला येईं सखे सत्वरींच घेऊन

राम : नव्हे नव्हे गुहा !

मज जें कां हवें

तें हें दूध नव्हे

गुह : [आश्चर्याने] तें हें दूध नव्हे ?

गंधा : बघतां आश्चर्ये कां हो रामाकडे

सीतामाई तुम्ही उकला हें कोडें

सीता : सखी ग आश्चर्य आहे त्यांत काय ?

वडाचा तो चीक

घाटून आपुल्या

काजळासारख्या

काळ्या केशभारीं

वळोनीया जटा

ऋषी शोभतील माझे रामराय !

गुहगंधा : काय ? हाय ! हाय !

गुह : अहो रामराया मला कां बधा ना ?

वरी खड्ग कां हो सुखें चालवा ना !

उरीं माझिया मारुनी बाणपाश

वळाव्या जटा राघवा सावकाश

गंधा : जानकी जानकी सांग कसें साहूं ?

सुंदर रामांचें असुंदर रूप

सांगा कसें पाहूं सांगा कसें पाहूं ?

तुम्ही कशा झालां एवढ्या कठोर ?

तुम्हा न पाहवे काळा केशभार !

सीता : गंधे ! अग गंधे !

(गीत) मजवरी गंधे करिसी अन्याय
सुंदर रूपांत अमूर्त जी मूर्ती
तीच गे माझिया मनींची विश्रांती
हारपेल तनु राहील जें रूप
तेच गंधे माझे प्रिय रामराय
नेत्रकमलांत देखणी जी दृष्टी
तीच सखी माझी आनंदाची सृष्टी
वरल्या रूपासी भुलेन कां कधीं
केशभारासाठीं म्हणेन कां हाय

गंधा : धन्य जगन्माते धन्य तुझा भाव
अहा कैसा घाव सोसलास
धन्य सीतामाई तुझें हें चरित्र
धन्य हें विचित्र धैर्य तुझें
आणावें लक्ष्मणा वटदुग्धपात्रा
वळावा पवित्रा जटाभार

सीता : ऐकावें भावोजी आज दीपावली
वडाच्या दुधानें साजरी जाहली
मस्तकीं घालितें
तुम्हाला न्हाणि तें

राम : गुहा आण अतां नौका आम्हाला पैल जाउं दे
प्रेम आम्हावरी ऐसें हें चिरंतन राहुं दे

गंधा : थांबा !

गुह-राम-सीता : कां ?

गंधा : पद प्रक्षालुन श्रीरामांचे
जगदाधार घनःश्यामांचे
मग नौकेमधि बसवायाचें

गंगातीरीं

राम : कां गंधे बाई ! एवढा लोभ ?

गंधा : राम हे नाटकी आणि श्री जानकी
पाहतां पाहतां नाव हरपेल की !

गुह : कशी ?

गंधा : अहो ऐका मागें चरणांची धूली
लागतां शिलेची रमणी कीं झाली
आतां या नावेची जर होय नार
जाळील ती माझा सुखाचा संसार

सीता : धन्य बाई गंधे धन्य तुझी बुद्धी
तुझें विस्मरण होईल ना कधीं
एकच जाणीव बोंचते हृदया
मजपाशीं नाहीं कांहीं तुज द्याया

गंधा : आहे ना !

सीता : काय ?

गंधा : (गीत) वर द्या देवी मला जानकी वर द्या देवी मला

हींच शरीरें जन्मोजन्मीं
घेउन यावें भूवरि आम्हीं
अशाच एका सुंदर रात्रीं या मज भेटायला
असेंच तुम्हीं व्हावें सीता
संगें घ्यावें या रघुनाथा
असेच लक्ष्मण, असेंच आपण ल्यावें या वल्कला
नौकेमार्जी असेंच वसुनी
पैल चलावें गंगेमधुनी

असेंच ठेउन मस्तक चरणीं होऊं द्या विव्हाला

सीता : गंधे !

गंधा : वर द्या देवी मला जानकी वर द्या देवी मला

४ : वंजारी गीत

पार्श्वगायक : ऐका वंजाज्याच्या लग्नाची कथा
हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

सामूहिक वंजारी गीत	: शिवा रे सरजा	संकर राजा
	वनाच्या देवा	रानाच्या राजा
	तुझ्या दरशेना	आले वंजारे
	हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे
	तुझ्या कुरपेनं	वंजारे जातील
	लुट्यांत भेटती	धनाचे हाण्डे
	तुझ्या कुरपेनं	भरारा धावती
	रातीं बेरातीं	वंजारे घोडे
	हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे
	तुझ्या कुरपेनं	धरतीवरी
	उभे राहीले	डोंगर कडे
	तुझ्या कुरपेनं	पान्याचा मासा
	आभाळामंदीं	भरारा उडे
	हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे

तुझ्या कुरपेनं	रानाच्या मंदीं
कोरड्या रुखा	पालवी फुटे
तुझ्या कुरपेनं	संभ्या वंजाज्याच्या
तरण्या लेकीला	दादला भेटे
हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे
तुझ्या कुरपेनं	पेरल्या शेतीं
जवारी वाजरी	शोकांत डुलऽ
तुझ्या कुरपेनं	उन्हाळ्यामंदीं
रानच्या चाप्याला	येत्याती फुलऽ
हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे
तुझ्या कुरपेनं	आभाळामंदून
भुरू र भुरू	पावस गळऽ
तुझ्या कुरपेनं	रंभा वंजाज्याच्या
साजण्या लेकाला	बायकू मिळऽ
हुम्बा हो रे	हुम्बा हो रे

वाघाचें गर्जन : आंव्—आंव्—आंव्

पुरुष : वाघरू र वाघरू ! वाघरू र वाघरू !

व्हा ग तुम्ही मागं व्हा ग तुम्ही मागं

[बायकांना मध्ये घेऊन पुरुष त्यांच्या भोंवतालीं कडें करतात]

नवरदेव भिवज्या : चाल ये रे वाघरा चाल ये रे वाघरा

माझ्या तीराला फाळ पोलादी

कामळ्याला र तातीची वादी

सामूहिक : हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

नवरी गोजी : [काकुळतीनें] आर आर भिवज्या !

भिवऱ्या : मागं हो गोऱ्ये !

गोजी : मागं मी भिवऱ्या ऱ्हाऊं र कशी ?

संभा वंजाऱ्याची रांगडी लेक
संकरामागं भिल्लीण जशी

सामूहिक : भले रे भिवऱ्या हुम्बा हो रे
भले गोजाई हुम्बा हो रे

[भिवऱ्या वाण मारतो, वाघ मरतो]

भिवऱ्या : [डौलांत] वाघरू ध्या रे खांद्याच्या वरी
हांसत नाचत डौलांत चाढूं

सामूहिक : सोऱ्याचे दांत रुप्याचीं नखं
दादला बायकूच्या गळ्यांत घाढूं
हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

शिवा रे सरजा संकर राजा

वनाच्या देवा रानाच्या राजा

तुझ्या कुरपेनं भिवऱ्या वंजाऱ्यानं

रानाच्या मंदीं मारिला वाघ

भला रे देवा भला रे राजा

असाच आपुल्या विरदाला जाग

हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

हुम्बा हो रे हुम्बा हो रे

५ : इर्जीक

सामूहिक	:	आखाडाचा मास म्होरं	ऱ्हायला र उभा
		काळी काळी झाली वगा	गगनाची सोभा
		नांगुरवाले	औतकरी
		शेतकरी	कामकरी
		गांवकरी	शीवकरी
		गार्ती	दिमाखानं
		इर्जीकीचं	गाणं
		र इर्जीकीचं	गाणं

एक शेतकरी	:	कोंबड्याची साऽद	मला ऐकूं आली
		आभाळाची सोभाऽ लाल	लाल झाली
		चला रे चला	
		भले गडी चला	
		चला रे चला	
		अवघे गडी चला	

गीत : चाल् रे गड्या शेतकऱ्या
 चाल् रे गड्या कामकऱ्या
 झालं गड्या झुंजुंमुंजू
 चौघडा र लागे वाजू
 गाई गुजी घेऊन निघा
 चाल् रे गड्या शेतकऱ्या
 चाल् रे गड्या कामकऱ्या
 आखाडाचं आलं वारं
 आलीं जोसांत थोरंपोरं
 अवघे मिळूं लेझीम् खेळूं
 चाल् रे गड्या शेतकऱ्या
 चाल् रे गड्या कामकऱ्या
 पालवलीं रानंवनं
 कोरड्या रुखा फुटलीं पानं
 आई पांढरी हांडक मारी
 चाल् रे गड्या शेतकऱ्या
 चाल् रे गड्या कामकऱ्या
 शेतामंदीं कष्ट करूं
 आपुन् गडी शेतं पेरूं
 गोफण घेऊन रानं राखूं
 चाल् रे गड्या शेतकऱ्या
 चाल् रे गड्या कामकऱ्या

*

*

*

गोजात्राई : वाई पंढरीचा राजा
 राजा उभा विटेवरी
 माज्या बाळाच्या पाळऱ्या
 सोभे रेसमाची दोरी

बाई पंढरीच्या वाटे
 वाटे संत झाले गोळा
 माज्या बाळाच्या ग पाई
 घाला सोनियाचा बाळा
 बाई पंढरीच्या रानीं
 रानीं फुलल्या तुळशी
 शेजी बंधूराजा माजा
 गेला कीं ग दूरदेशीं
 बाई पंढरीचा वारा
 वारा वाहे झुळुझुळू
 शेजी बाळराजा माझा
 लागला ग धाऊं पळूं

म्हादा : कारवारनी आन
 न्ह्यारीचं पान
 भाकरीला पटनी
 बोंबलाची चटणी
 संगं हिरवा कांदा
 अन् मिरचीचा चेंदा
 धव्याचं लोटकं
 ताकाचं मडकं
 कारवारनी आन
 माजं न्ह्यारीचं पान

गोजाबाई : अव अव कारभारी
 कसं सांगूं तुम्हा तरी

म्हादा : काय झालं काय झालं ?

गोजाबाई : घरीं न्हाई मीठ
 वेसनाचं पीठ
 भाजी ना पाला
 काय करूं बोला
 लेकरूं रडतंय्
 तापानं पडतंय्
 मरगळल्यावानी
 त्याला औशद ना पानी

म्हादा : वरं वरं वरंऽ
 पुरं झालं पुरंऽ
 किटले माजे कान
 वाइच तमाखु आन

गोजाबाई : कोपण्यांत बगा
 रिकामा डबा
 हाय् तिथं उबा
 अव तुमी धनी
 ऐकाल का माजं

म्हादा : काय काय काय ?

गोजाबाई : गांवचा झाला पेरा

म्हादा : त्याला पटकीचा फेरा !

गोजाबाई : असं कां हो बोलतां ?

असं कां हो चालतां ?

गावाला समद्या

शिव्या कां हो घालतां ?

म्हादा : मग काय करूं ?

थुकी झेलीत फिरूं ?

पिकदानी धरूं ?

गोजाबाई : कांहीं कसं उमजना
 भळी पडल्या समद्या राना
 कवा व्हावी नांगरनी?
 कवा व्हईल कोळपनी?

* * *

[दाजी पाटलाच्या घरासमोर वारकरी गात आहे]

वारकरी : खेल मांडियेला वाळवंटीं घाई
 नाचति वैष्णव भाई रे
 वर्ण अभिमान विसरलीं याती रे
 एकएका लोटांगणीं जाती रे
 निर्मळ चित्तें झालीं नवनीतें
 पाषाणा पाझर फुटती रे
 होतो जयजयकार गर्जत अंबर
 मातले वैष्णववीर रे
 तुका म्हणे सोपी केली पायवाट
 तरावया भवसागर रे

दाजी पाटील : भले भले भले वारकरी दादा
 आज हाय् एकादशी जेवायला या उंधा

गोजाबाई : अव काका ! दाजी !

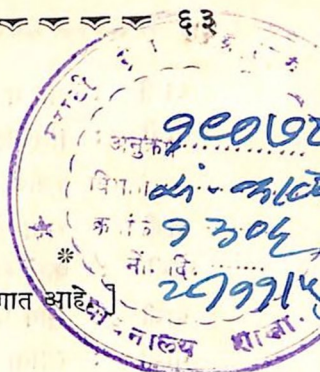
दाजी : कोन हाय् ? गोजी ?

गोजाबाई : व्हय दाजी लेक तुमची आपल्या घरीं आली
 वादळानं भ्याली हरणी आली झाडाखालीं

दाजी : ये माज्या लेकी !

हाएस ना सुखी ?

गोजाबाई : ज्याच्या गळा अडकला नशिवाचा फासा
 सुखा कसा व्हावा काका आगींतला मासा ?

- दाजी : का ग बाई का ?
- गोजी : हिरद्यांतलं दुख दाजी तुम्हां कसं सांगूं
इकडं आड तिकडं विहीर सांगा कशी वागूं
- दाजी : सांग पोरी आपल्या दाजीला सांग !
- गोजी : कसं सांगूं ? घरधनी—
- दाजी : सांग पोरी सांग
- गोजी : त्यांना वाटलीचा नाद !
गांजाची पुडी !
भागेचा लोटा—
नशिवाचा लेख दाजी
हाय माज्या खोटा !
- दाजी : सांग पोरी सांग—
कसं काय करूं ?
मुसक्या बांधूं त्याच्या ?
चावकानं माखूं ?
- गोजी : नका नका ! दाजीकाका !
- दाजी : मग काय सांग ?
- गोजी : आतां उद्यां पडल् पानी
धरती पिकल सोन्यावानी
पर—
- दाजी : पर काय पोरी ?
- गोजी : दाजीकाका आमच्या रानीं
नाहीं झाली नांगरनी
नाहीं झाली कोळपनी
- दाजी : हात्तिच्या एवढंच ?
उद्यां तुझ्या रानीं

इर्जीक घांटूनशानी
आम्ही करूं नांगरनी
आम्ही करूं कोळपनी

गोजी : दाजीकाका— !

दाजी : व्हय् पोरी !

* * * *

दाजी : विठया म्हाद्या

या रे या रे !

पधा पधा

जमले सारे ?

विठया : व्हय् दाजी व्हय् दाजी

दाजी : भले गडी भले गडी.

नीट शेज धरा

एकामागून एक औत

हांका भरा भरा

सामूहिक : चाल रे चंद्या

परजेन राजा

चाल रे चंद्या

सुर्व्या देवाचं

भाजून्शानी

शेर्जानं आतां

तासामागून

दान्यांची उंधा

धरतीवरी

झाले रे काले

चाल रे नांधा

यायचा उंधा

चाल रे नांधा

तापलं ऊन्ह

निघालीं रानं

औतं चमळं द्या

चाटूं द्या तास

पिकल रास

घाम गळूं द्या

डोंगरदरे

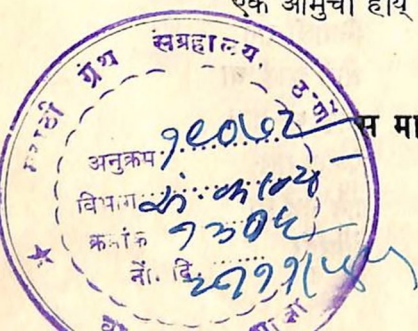
आटून गेले
कौल बेवाचा

रानचे झरे
कामीं लागूं द्या

दाजी : भले रे गडी
भले रे गडी
आपुल्या र
भावासाठी
घातली उडी
भले रे गडी

सामूहिक : एक अमुचा देश गडे हो
एक अमुचा वेऽश
आजवरी भावाभावाची
झाली होती ताडातोडी भल रे गडी
एक अमुचं खाणं पिणं
एक अमुचं घेणं देणं
एका जीवानं एका भावानं
नांदल अमुची म्होरली पिढी भले रे गडी
एका जुटीनं शेतं पेरूं
एका मुठीनं सारा भरूं
दिसाया जरी न्यारऽ न्यार
एक आमुची हाय् र कुडी भले रे गडी

स मा स

REFBK-0008723

REFBK-0008723